

Віталій Яремчук

ОФІЦІЙНА ДОКТРИНА УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРІЇ У СЕРЕДИНІ 1930-Х –СЕРЕДИНІ 1950-Х РОКІВ: ЗМІСТ І СУТНІСТЬ ПАРТІЙНИХ НАСТАНОВ

Питання про те, як народжувалася „на уламках” національної парадигми української історії, в свій час обґрунтованій Михайлом Грушевським, радянська схема „історії УРСР”, не належить до недостатньо вивчених. З серйозним рівнем фактологічної і теоретичної аргументації воно розглянуте, зокрема, в працях С. Величенка [27] і особливо написаних на підставі залучення багатьох невідомих раніше дослідникам джерел студій Н. Юсової [23; 24; 25]. Названі вище і не названі науковці сходяться на думці, що радянська версія повторювала в значній мірі „звичайну” схему (з вкрапленнями елементів марксистської історичної ідеології) і що вона набула легітимності впродовж середини 1930-х – середини 1950-х рр., остаточно оформившись в “Тезах про 300-річчя возз’єднання України з Росією (1654 – 1954). Схвалених ЦК КПРС” (вперше опублікованих в “Правде” 12 січня 1954 р., містили 21 тезу) [22] (надалі – “Тези” 1954 р.). Втім, в історіографії головна увага звертається на внесок професійних істориків СРСР у формування в 1930-і – 1950-і рр. нових, російськоцентричних підходів до висвітлення минулого України. Що стосується політико-ідеологічного аспекту даної проблеми, який уявляється все ж визначальним (адже ніхто не заперечує, що історики СРСР, формулюючи нові позиції, свідомо виконували політичне замовлення з боку сталінського керівництва), то він осмислений, гадаємо, без належної повноти (якщо йдеться про мінливі політико-ідеологічні чинники, які впливали на історичний гранднаратив), а то й незадовільно (маємо на увазі партійні документи, які містили основні положення схеми і власне й визначали спосіб писання української історії). Так, зовсім не проаналізовано “сталінський підручник” “Історія Всесоюдної Комуністичної партії (більшовиків). Короткий курс” [9] (надалі – “Короткий курс історії ВКП(б)”) як один з головних „символів віри” при висвітленні питань історії України. З огляду на канонічне значення

„Тез” 1954 р. для підрадянської історичної науки, а також на їх стереотипно негативну оцінку в сучасній історіографії (за винятком хіба С. Величенка та Я. Калакури, які відзначили певну роль „Тез” для конструювання ревізійністських образів України в історичній науці УРСР [27, 60; 11, 326 – 330]) необхідним виглядає ретельне занурення в ідейне поле цієї партійної настанови. Отож, в цій розвідці спробуємо надолужити ці, на наш погляд, прогалини.

На загальну думку дослідників, починаючи з середини 1930-х рр. правлячим в Радянському Союзі режимом було взято на озброєння консервативний – з погляду класичного марксизму – метод управління суспільством – державно-патріотичний підхід, що дезавуював в політичній та ідеологічній сферах класовий принцип [див. докл.: 7, 77 – 80; 5, 239 – 243]. За словами Р. Лінднера, партійні ідеологи за національним пафосом відкрили мобілізаційний потенціал, що було не під силу зробити абстрактній теорії марксизму [14, 376]. Одночасно з тим замість інтернаціоналістського принципу “регулювання” національних відносин в СРСР, властивого для 1920-х рр., утверджувалась своєрідна ієрархія націй на чолі з російською, держава почала все більше ототожнювати себе з дореволюційною Російською імперією, а в ідеологічному дискурсі і суспільній свідомості стрижневий для радянської національної політики концепт “дружби народів” як тісних, але рівноправних і партнерських відносин в минулому і сучасному витіснявся, особливо у післявоєнний час, ідеєю про місіонерство та провідництво з боку “великого російського народу” [14, 156; 3, 29 – 47]. Такий курс означав прискорену реалізацію генеральної стратегії комуністів на створення єдиної радянської спільноти з єдиною національною ідентичністю. Водночас, як показують сучасні дослідження [7; 5], попри відомі репресивні заходи, сталінське керівництво зовсім не намагалось повністю асимілювати неросійські народи СРСР – навпаки, цим народам надавались різні можливості виражати свої етнічні особливості. Таким чином, навіть в сталінські часи національна політика режиму не була однозначно нівеляційною, а радше суперечливою, що позначилось відповідним чином й на політиці історичної пам’яті.

Ключова роль в обґрунтуванні зазначеного повороту в національній політиці відводилась історичній науці. Історики повинні були показати глибину історичну вкоріненість (та, відповідно, законмірність і правильність) практики міжнаціональних взаємин в СРСР і національної політики сталінського керівництва і з цієї метою притаманними їм методами звести (синтезувати, підпорядкувати) націо-

нальні історичні образи і міфології до загальноросійського знаменника. Цьому завданню насамперед відповідало запровадження у середині 1930-х рр. наукової і навчальної дисципліни, методологічні засади яких працювали під безпосереднім керівництвом Й. Сталіна, під назвою “Історія СРСР”. Остання розумілася, по-перше, як історіографічна проєкція “дружби народів Радянського Союзу” на всю їхню попередню історію – таким чином демонструвалася “спільність історичної долі” народів СРСР, що ніби засвідчувала історичну виправданість їх об’єднання в межах єдиної унітарної держави. По-друге, вже з самого початку “Історія СРСР” розглядалася не як сума рівноправних частин – історій союзних республік, вона бачилася органічним процесом, в якому до стрижня – історії Росії – прилаштовувались, аналогічно до колишньої царистської “звичайної схеми”, історії неросійських народів. За спостереженнями С. Величенка, у чотирьох випадково відібраних ним “Історіях СРСР”, що виходили між 1939 і 1980 роками, неросіянам присвячено не більше 30 відсотків тексту [27, 25].

Подібним чином переписувалась історія українського та інших неросійських народів. У випадку української історії у другій половині 30-х – на початку 50-х рр. під пильним наглядом влади було вироблено низку концепцій і поглядів, які відповідали ідеологічним пріоритетам режиму. Історики України пристосовувались до історіографічних нуртів (напрямок яких визначався в Москві) і самі брали участь в переписуванні минулого під диктовку партійних вождів (зокрема, К. Гуслистий та М. Петровський).

Головними ж для них були чітко сформульовані партійні директиви. “Еталоном” [19, 33] для інтерпретації історії України кінця XIX – першої третини XX ст. слугував “Короткий курс історії ВКП(б)”. Роль головного орієнтира, який задавав – аж до появи більш детальних “Тез” 1954 р. – загальний напрямок офіційного бачення української історії, відіграла постанова ЦК КП(б)У від 29 серпня 1947 р. “Про політичні помилки і незадовільну роботу Інституту історії України Академії наук УРСР” [17], яка увінчала розгромну ідеологічну кампанію, проведену під прапором “розвінчування буржуазно-націоналістичної школи М. Грушевського”.

У постанові 1947 р. стверджувалась хибність наслідування концепції “буржуазно-націоналістичної історіографії”, ідейними батьками якої називалися В. Антонович і М. Грушевський, якої, мовляв, притримувалися українські історики в низці узагальнюючих праць, виданих в роки війни. Фактично цим приписом заперечу-

вався не тільки спосіб “розгляду історії України ізольовано від історії інших народів” – було дискредитовано цілу українську історіографічну традицію, на творчість кращих представників якої спиралися автори згаданих досліджень. Натомість містилась вказівка “розглядати історію України у тісному зв’язку з історією російського, білоруського та інших народів Радянського Союзу”. Йшлося про “єдність походження та історичну спільність українського, російського та білоруського народів”, про те, що “український народ в своєму історичному розвитку в основному пройшов такі ж етапи і періоди, котрі пройшли російський, білоруський та інші народи Радянського Союзу”, про необхідність висвітлення в працях з історії України “найважливіших фактів і подій з історії Росії, Білорусії, Грузії та інших народів Радянського Союзу, які мали величезний вплив на історичний розвиток України” [17, 81 – 83]. Отже бачимо в постанові наголос на єдності історичної долі народів СРСР, передусім, східнослов’янських, ще за багато століть до виникнення “першої у світі соціалістичної держави”, однак помітно, що особлива роль російського чинника ще поки не акцентувалася. Вимога притримуватися класового аналізу в документі висловлена значно скромніше, ніж вимога враховувати місце національного фактору (“історія України є, передусім, історією боротьби класів, боротьби селян проти феодалів, робітників проти буржуазії”) і фактично має тут “допоміжний” характер – поставлена для того, щоб спонукати “українських радянських істориків до кінця викрити антинаукову реакційну “теорію” українських націоналістів про безкласовість і безбуржуазність українського народу в минулому”, себто, щоб знову ж таки посилити аргументацію значення “тісного історичного зв’язку” між народами СРСР [17, 82].

Текст постанови схематично накреслив і основні концепції, які мали забезпечити історичними аргументами загальну історіософію майбутньої “науково обгрунтованої, марксистсько-ленінської “Історії України», підготовка якої була визначена як головне завдання колективу Інституту історії України. Безапеляційно вказувалось на те, що “Київська Русь була колискою трьох братніх народів”, що “визвольна війна українського народу 1648 – 1654 рр. була передусім боротьбою селянських мас проти польських загарбників і взагалі проти феодального гніту” і “у зв’язку з цим [радянські історики] зобов’язані показати видатну роль Богдана Хмельницького, який, придушючи особливо велику українську феодальну знать, що орієнтувалася на Польщу, очолив боротьбу народних мас за

знищення польського гноблення та забезпечив, завдяки визвольній війні, об'єднання українського народу зі своїми братами – російським і білоруським народами, що врятувало український народ від польського, німецького та турецького поневолення” [17, 81]. Період з другої половини XIX ст. слід було висвітлювати через призму “виникнення і розвитку робітничого руху на Україні як складової частини загальноросійського соціалістичного руху робітничого класу”, “поширення марксизму-ленінізму” і утворення та діяльності більшовицької партії. Трактуючи події 1917 – 1945 рр., “необхідно було показати, що в період Великої Жовтневої соціалістичної революції і громадянської війни українська буржуазно-націоналістична контрреволюція спільно з російськими поміщиками і капіталістами, за активної підтримки інтервентів намагались повалити радянську владу на Україні, а український народ перетворити в рабів німецьких імперіалістів”, що “партія більшовиків та її вожді Ленін і Сталін викрили та силами українських робітників і селян, при допомозі робітничого класу всіх народів Радянського Союзу, розгромили українських націоналістів і забезпечили встановлення і зміцнення радянської влади в Україні, розквіт господарства і культури Української РСР”, нарешті, що “тільки завдяки керівництву з боку більшовицької партії і особисто товариша Сталіна, в період Великої Вітчизняної війни [...] були розгромлені німецько-фашистські загарбники, а разом з ними й їхні лакеї – українсько-німецькі націоналісти” [17, 83 – 84].

Отож, в тлумаченні останніх 80-и років української історії укладачі постанови фактично вимагали спиратися на “Короткий курс історії ВКП(б)” (втім, цього вони не приховували й номінально – див. пункт 3 резолютивної частини документу [17, 85]) і концепцію війни 1941 – 1945 рр., яка напрацьовувалась під керівництвом Сталіна в 1940-і – на початку 1950-х рр. Серед головних положень “катехісису більшовизму”, які впливали на офіційне бачення недалекого українського минулого, було зведення громадянської історії до історії більшовизму, апологетика Леніна і, особливо, Сталіна, ідея про постійно переможний, безкризовий розвиток та безпомилкову діяльність партії та цілковите заперечення щонайменшого значення небільшовицьких організацій, розуміння історії партії як історії внутрішньопартійної боротьби проти “антипартійних” “ухилів” та діячів, ігнорування національних рухів в Російській імперії і зведення розмаїття подій 1917 – 1918 рр. до переможної “Жовтневої революції”, тлумачення “іноземної інтервенції і громадянської війни

1918 – 1920 рр.” навколо “трьох походів Антанти” (“похід Колчака”, “похід Денікіна”, “війна з панською Польщею”), інтерпретація “колективізації” як переможної і успішної “революції згори”, яка заклала підвалини ефективного сільського господарства – остаточної ліквідації в СРСР “експлуататорських класів”, сталінська теза про „перемогу соціалізму в СРСР” на кінець т. зв. „другої п’ятирічки”, тобто до 1937 р. [див., насамперед: 9, 3 – 5, 210 – 211, 232, 261 – 262, 281, 309, 331 – 339; також див.: 21, 240 – 273].

“Короткий курс” жорстко і чітко визначив періодизацію історії партії, якої повинні були притримуватись і дослідники громадянської історії. Періодизаційна схема “післяжовтневого” етапу базувалась на фетишизації партійних директив та виступів Сталіна, а не на реальній історії країни, навіть в її специфічно сталінському зображенні. Саме тому вона містила період “боротьби за індустріалізацію” (1926 – 1929 рр.), хоча в той час остання фактично ще не проводилась; період “боротьби за колективізацію сільського господарства” (1930 – 1934 рр.) співпав з роками найбільш інтенсивного розвитку індустрії [21, 247].

Офіційне уявлення про місце і значення України в нещодавній війні відповідало її виробленій під диктовку Сталіна концепції. До її основних рис належали тези про всенародний, визвольний, справедливий характер війни з боку СРСР (що знайшло вияв в закріпленні її найменування як “Великої Вітчизняної”), про віроломність і несподіваність нападу Німеччини на СРСР і чисельну перевагу німецької армії над радянською в бойовій техніці та живій силі як головні причини поразок Радянського Союзу в 1941 – 1942 рр., замовчування існування секретного протоколу до “пакту Молотова-Ріббентропа”. Перемога трактувалась як плєбісцит на користь влади. Зокрема, вона розглядалась як торжество соціалізму в СРСР, переконливе свідoctво його переваги над усіма іншими системами, що існували в світі; перемога – це, мовляв, тріумф КППС, її генеральної лінії, методів керівництва країною в мирний час і у роки війни, це демонстрація правильності “ленінсько-сталінської” національної політики, ідеології “міцної дружби і братерського співробітництва народів”, яка здолала “людиноненависницьку ідеологію фашизму”. Нарешті, перемога – це тріумф особисто Сталіна, “вождя світового пролетаріату”, “геніального полководця всіх часів і народів”. Серед приписів, які слугували меті звеличування політичних та військових якостей Сталіна, була й концепція “актив-

ної оборони”, що дозволяла представити важкі поразки перших двох років війни як складову частину глибокодумних та блискуче досягнутих перемог [21, 274 – 315].

Для офіційного бачення історії України важливе значення мали результати інспірованої владою в 1950 – 1952 рр. дискусії про взаємини між імперським Центром і національною периферією в дореволюційній Росії, яка відбувалася на тлі небувалого домінування великоруської ідеї, яка, починаючи з 1947 р., буквально заповонила суспільство, культуру і науку [3, 43]. В її ході остаточно утвердилась владна позиція щодо приєднання неросійських народів до Росії та національно-визвольних рухів, спрямованих проти російського панування. Загарбання імперією Поволжя, Середньої Азії, Азербайджану, Вірменії почало тлумачитись як величезне благо для цих країн (хоча і далі, суто формально, визнавалась реакційність і колоніальний характер політики самодержавства стосовно національних окраїн і ніхто не ставив під сумнів лєнінську тезу про “Росію – тюрму народів”), а національно-визвольні рухи народів Кавказу і Середньої Азії проти царизму вже оцінювались як реакційні, а подекуди (рух Шаміля) – й інспіровані іноземними державами [4, 494 – 497]. Попри те, що прямо в цій дискусії про інтерпретацію підпорядкування України Росією та український національний рух не йшлося, і формально до появи “Тез” 1954 р. зберігалась чинність формули, запровадженої в 1937 р., про акт 1654 р. як “найменше зло”, було визначено й загальний напрямок трактування українського контексту цих проблем.

Зручною нагодою і, одночасно, приводом для оприлюднення напрацьованих під керівництвом “історичного фронту України” історіографічних директив у вигляді стрункої системи стала підготовка до відзначення 300-річного ювілею Переяславської угоди. В арсеналі пропагандистських методів обробки громадської думки чільне місце посіли “Тези” 1954 р., підготовка яких розпочалася за розпорядженням головного партійного ідеолога М. Суслова в середині 1952 р. і базувалася, в основному, на добровільно-примусовій ініціативі українських істориків з наступним редагуванням “московських бояр” [6, 271; 25, 119 – 120; 2, 10 – 11]. Однак опубліковані вони були, та й сама гучна “переяславська” кампанія відбулася, вже за дещо інших суспільно-політичних обставин, що наклали певний відбиток на їх зміст – в березні 1953 р. помер радянський диктатор, розпочалася хрущовська “відлига”.

Якщо скористатися метафорою І. Лисяка-Рудницького, то полі-

тика нового союзного керівництва стосовно України була “новою старою” [цит. за: 16, 58]. З одного боку – припинилась практика постійних ідеологічних проскрипцій та фізичних репресій, було розпочато реабілітацію їхніх жертв. Необхідність розширення соціальної бази режиму, насамперед, за рахунок врахування інтересів партійно-державної бюрократії та інтелігенції республіки, шляхом заспокоєння національних почуттів і задоволення національних потреб більш широких груп українства, знехтуваних в сталінські часи, спричинила призупинення тотальної русифікації освіти, започаткування курсу на просування національних кадрів в республіці і висування в центральне політично-управлінське середовище великої кількості українців і вихідців з України, здійснення акцій престижно-символічного характеру (на кшталт передачі УРСР Кримської області чи укладення республікою договору про співробітництво з Польщею в культурній сфері) [див.: 16, 59]. Хоча таке загравання Москви з Києвом не могло зовсім не позначитись і на інтелектуальних конструкціях, які освячували радянську національну політику, проте зовнішня її лібералізація не означала зречення від фундаментальних її ідеологічних принципів – ідей російської винятковості та “злочинної сутності” “українського буржуазного націоналізму”. Аналогічно припинення масових репресій помітно не відобразилось на оцінці місця Сталіна в нещодавньому минулому. Зокрема, в центрі уваги істориків СРСР після прийняття ЦК КПРС в 1953 р. постанови “П’ятдесят років Комуністичної партії Радянського Союзу (1903 – 1953)” опинилися її положення про “культ особи” і необхідність його викорінення, про “дотримання колективності керівництва”. Але проблема “культу особи” тоді ще не пов’язувалась з іменем Сталіна, більше того – вона висвітлювалась так, ніби головним борцем з культом був сам його основний творець [20, 246 – 247].

Таким чином, “Тези” 1954 р. з’явилися на тлі послаблення політики централізації, відмови від відверто репресивних методів “регулювання” національних відносин і водночас – успадкування ідейних (зокрема, історіографічних) підвалин пізньосталінської політики щодо України. На наш погляд, саме таке розуміння соціокультурного контексту цього доленосного для української історіографії документу дає “код” для його адекватного “розшифрування”.

21 теза партійного канону вперше подавала не тільки узагальнений, однак і детальний виклад всього перебігу історії України – як його розуміли у той час кремлівські “ляльководи”. Директивний документ, який іменувався “Тезами”, ніби за визначенням не мав

потреби аргументувати фактажем – і не аргументував – свої оціночні положення та інтерпретації, більшість яких була голосливою. Провідна його ідея – твердження про виняткову роль, “величезне значення дружби з великим російським народом” на всіх етапах українського минулого, логічно доповнена положенням про появу “на історичній арені” ще одного базового чинника – “найреволюційнішого в світі російського пролетаріату і його бойового авангарду – Комуністичної партії”, що “мала вирішальне значення для дальшого розвитку російського, українського і всіх інших народів Росії” [22, 14, 23]. Виняткове місце росіян впливало з їхньої незбагненої, не проясненої в тексті “величі” (тобто в їхньому переважанні у всьому над іншими народами СРСР) і виявлялося в таких моментах – “багатівковому розвитку економічних, політичних і культурних зв’язків України з Росією” [14], в очільництві російським народом і його державами історичною долею українського народу і у позитивному впливові на різні сторони його буття. Зауважимо, що разом з такими положеннями постійно згадується ідея “дружби народів” як рівних, а не опікунських взаємин [22, 14, 24, 26, 28, 30, 31].

За задумом авторів, формула про “тісні історичні зв’язки” підтверджувалася всім ходом історії українського народу. Насамперед, “Тези” вирішальним чином посприяли утвердженню в статусі єдиної офіційно дозволеної концепції, яка пояснювала етнічну основу Київської Русі, теорії “древньоруської народності”. Її політична вмотивованість – доводити, що “джерела дружби російського, українського і білоруського народів сягають глибини віків” (як, до речі, „нічтоже сумящейся” заявлено в „Історії Української РСР” 1953 р. видання [10, 84]) – не викликає нині сумнівів [див.: 13, 506 – 509; 26, 588 – 589]. Сама природа цього етнічного утворення не розтлумачується, а лише констатується його наявність як “єдиного кореня”, від якого “походять” “три братні народності”. Розпад “древньоруської народності (без зазначення хронології цього процесу) пояснено наступним чином: “Соціально-економічний розвиток Русі в період феодалізму, в тяжкий час татаро-монгольської навали привів до відособлення окремих частин древньоруської народності” [22, 14].

Період між занепадом Київської Русі і подіями середини XVII ст. розглядається через призму важкого соціального та національного гніту з боку “чужоземних поневолювачів” та постійних “турецько-татарських нападів”, який поставив український народ під “загрозу знищення”. Така ситуація стала результатом того, що “українські землі

були відірвані від Північно-Східної Русі, розірвані на частини і стали здобиччю литовських, польських і угорських феодалів, султанської Туреччини та її васала – Кримського ханства”. Головний зміст української історії цього часу полягав у боротьбі “народних мас” проти гнобителів. Всеохоплюючою двоєдиною метою цієї боротьби – незалежно від конкретних обставин місця і часу – проголошувалась “свобода і незалежність” українського народу, “національне визволення” і разом з тим – “возз’єднання” з Росією [22, 15 – 16]. Доказів тотальної закоханості українців в росіян не наводилось, до таких не „дотягувала” й сентенція, також не підкріплена фактами, що “незважаючи на всі перешкоди, розвивались і зміцнювались економічні і культурні зв’язки України з Росією” [22, 16]. З іншого боку, зі змісту “Тез” можна зрозуміти причини такого магнетизму: пов’язане з виходом зі “спільної коліски” (хоча ця метафора тут і не використується) відчуття “єдності походження, близькості мови і культури, свідомість спільності своєї долі” [22, 14] і наявність “могутньої централізованої Російської держави”, яка готова була суто з ідеальних мотивів “братерства” з радістю допомогти “братньому” народові “визволитись” з-під “чужоземного гніту” [22, 15].

Подією, яка забезпечила матеріалізацію досить таки “віртуальних” на попередньому етапі, а тому непереконливих, “тісних” взаємин, стала “народно-визвольна війна 1648 – 1654 рр.”. На її вагомість в контексті завдань, котрі вирішувались укладачами “Тез”, вказує хоча б формальний показник – розкриття її змісту та значення займає найбільше місце з поміж усіх подій українського минулого. Концепція війни, викладена в документі, давала відповіді на питання про її рушійні сили, цілі учасників, роль інших держав в її ході, хронологічні межі та історичне значення. Вона розглядалася як закономірний результат і, одночасно, – апогей всієї попередньої “визвольної боротьби” українських “народних мас”. Національні аспекти війни затушовані, а на місце головних поставлені соціальні; релігійні ж мотиви повсталих взагалі промовчані. Відтак її рушіями названі соціально упосліджені групи тогочасного українського народу: “головною і вирішальною силою” визначено селянство, “разом з селянством [...] виступали широкі маси козацтва і міського населення, а також і козацька старшина” [22, 16]. Автори партійного припису переконували, що участь у війні “української феодальної верхівки (козацької старшини і дрібних поміщиків)” зумовлювалася лише “прагненням зберегти і зміцнити феодально-кріпосницькі відносини на Україні” [22, 16]. Мета повсталих сформульо-

вана вельми чітко і виразно: “У визвольній війні 1648 – 1654 рр. український народ одночасно боровся за визволення з-під ярма панської Польщі і за возз’єднання з братнім російським народом в єдиній Російській державі” [22, 16].

Такі уявлення про характер, соціальну базу, перспективи подій середини XVII ст. відобразились і на їх найменуванні (“народно-визвольна війна”, “визвольна війна”), і на розумінні того, що потрібно приймати за їх кульмінацію і вирішальний момент. Таким фінальним актом, логічним підсумком і завершенням війни, визначалося “возз’єднання України з Росією”, яке “було всенародно проголошене” в Переяславі в січні 1654 р.: “Рішення Переяславської Ради було завершенням загальнонародної боротьби за возз’єднання України з Росією, виявом споконвічних прагнень і сподівань українського народу і знаменувало поворотний етап в його житті” [22, 18]. В сенсі характеристики Переяславської угоди “Тези” надали терміну “возз’єднання”, введеному в історіографічний обіг ще в 1940 р., канонічного значення, хоча в них зустрічаються й такі терміни, як “об’єднання”, “з’єднання”, “входження”. У те, що відбулося в січні 1654 р. і позначалося терміном “возз’єднання”, вкладався двоякий зміст: по-перше, “актом возз’єднання український народ закріпив свій тісний і нерозривний історичний зв’язок з російським народом”; по-друге, відбулося “з’єднання України з Росією в межах єдиної Російської держави”, “входження України до складу Росії” [22, 18]. Тобто йшлося про максимальне зближення, “об’єднання” двох народів і, таким чином, часткове поновлення розірваної з падінням Київської Русі етнічної єдності; втім це “об’єднання” все ж не означало усунення національних відмінностей – після нього продовжували існувати в “тісному зв’язку” два окремі народи. Також під “возз’єднанням” розумілась політичне поглинення Росією України, причому в “Тезах” не сказано про збереження за Україною автономії чи якихось інших політичних форм. Отож головний смисл, який вкладався в декретовану концепцію “народно-визвольної війни”, полягав в остаточному і безповоротному закріпленні нею “багатовікових історичних зв’язків”.

Надалі вони набули значення альфи і омеги української історії і виявлялись до 1917 р. насамперед у вигляді “бойової співдружності трудящих Росії і України” в їх “героїчній боротьбі” проти “іноземних загарбників”, російських і українських “кріпосників” і “буржуазії” та царизму. Як приклади “спільної боротьби проти іноземних загарбників” наводяться перемога над “шведськими і польськими

загарбниками” у Північній війні, “визволення з-під влади Туреччини Криму і південних українських земель” у другій половині XVIII ст., “возз’єднання з Росією правобережних українських земель”, перемога у “Вітчизняній війні 1812 р.” [22, 19]. Численними прикладами – від “антифеодальних повстань під проводом Степана Разіна і Омеляна Пугачова, в яких взяли найактивнішу участь селяни багатьох народностей і які знайшли широкий відгук серед пригноблених мас українського народу” до перемоги “Великої Жовтневої соціалістичної революції” в Україні, здобутої “під керівництвом Комуністичної партії” і “при братерській допомозі російського народу” та “громадянської війни та іноземної інтервенції, у вогні і бурі якої міцніли і загартовувались братерський союз і дружба російського, українського та інших народів СРСР” – проілюстрована і “спільна” боротьба проти “поміщицького” і “буржуазного” гніту [22, 19 – 24].

“Найлютішим ворогом” українського народу, що “спираючись на реакційну верхівку місцевих поміщиків та буржуазії, проводив політику жорстокого національно-колоніального гноблення неруських народів”, проголошено царизм. “На Україні царизм ліквідував місцеве самоврядування, люто придушував національно-визвольний рух, присікаючи прагнення до створення української державності, проводив насильницьку політику русифікації, перешкоджав розвитку української мови і культури” [22, 19 – 20]. З цієї сентенції ніби слідувало, що український рух вважався прогресивним явищем. Однак конкретні його характеристики в тексті фактично відсутні, а учасники – залишалися анонімними (серед тих, хто протистояв національному гнобленню, але одночасно “бачив шлях до визволення українського народу насамперед в революційному єднанні всіх слов’янських народів з російським народом” названо лише Т. Шевченка) [22, 20]. Зате з російського боку в боротьбі проти колоніальної політики царизму український народ спирався на надійну підтримку – в XIX ст. це були “кращі сини російського народу” “Белінський, Герцен, Чернишевський, Добролюбов”, “які визнавали право України на національну незалежність і разом з передовими діячами українського народу боролися проти ганебної політики нацькування народів Росії один на одного” [22, 20]; з кінця XIX ст. “застрільниками” боротьби “трудящих національних окраїн за соціальне і національне визволення” стали “російські робітники”, а керівником – більшовицька партія на чолі з “великим Леніним” – творцем “теоретичної програми в національному питанні” [22, 20 – 22]. Її суть полягала в підпорядкуванні національних проблем завданню повалення “буржуазно-поміщицького ладу”

і встановлення “диктатури пролетаріату” [22, 22]. З таким баченням національних інтересів українського народу цілком узгоджувались інвективи, спрямовані проти “найлютіших ворогів інтернаціоналізму і братерського союзу українського народу з російським” – “українських буржуазних націоналістів” (проте їхній зосуснок до національного руху не визначено, а серед конкретних прізвиськ згадано тільки М. Грушевського, В. Винниченка і С. Петлюру). Одним словом, відповідно до “Тез”, український рух залишався не ідентифікованим і не концептуалізованим, однак одне було зрозуміло – він розгортався у фарватері і за законами “братерських” взаємин.

Природно, що саме утворення Радянської України, СРСР та “побудова соціалізму”, апологетично змальовані в завершальних тезах, слугували найкращим підтвердженням ідеї “тісних зв’язків”, які в нових умовах трансформувалися в “дружбу народів” [див.: 22, 24 – 31]. Концептуально хід української історії в радянський період розглянуто у повній відповідності з положеннями “Короткого курсу історії ВКП(б)”, постанови 1947 р. та сталінської концепції “Великої Вітчизняної війни”.

Як вже зазначалося вище, однією з ідеологем, якими підкреслювалася виняткова роль російського народу в історії України, було російське історичне провідництво. Воно втілювалося в “створенні російським народом” “Російської централізованої держави”, що “з самого початку свого виникнення була центром притягання і опорою для братніх народів, які боролися проти іноземних поневолювачів” [22, 15]; після 1654 р. в його “особі [український народ] знайшов великого союзника, вірного друга і захисника в боротьбі за своє соціальне і національне визволення” [22, 18]; “у Вітчизняній війні 1812 року народи нашої країни, в тому числі український народ, на чолі з російським народом, розгромили ворожу навалу наполеонівської армії” [19]. “Провідну роль відіграв великий російський народ в революційній визвольній боротьбі проти царизму і кріпосництва, яка розгорнулася в Росії в XIX столітті”, а в кінці XIX – на початку XX ст., коли “центр світового революційного руху перемістився в Росію”, “в особі російського пролетаріату трудящі всіх національностей нашої країни вперше в історії знайшли надійного керівника в їх боротьбі за повалення соціального і національного гніту” [22, 20 – 21]. Так само завдяки керівництву і підтримці народу-патрона і Компартії, яка вийшла також з його надр, українці досягли небачених висот у радянський період. Зокрема, “український народ [...] перший слідом за російськими братами

став на шлях Жовтневої соціалістичної революції” [22, 23], “на чолі з російським народом трудящі нашої Батьківщини” здобули перемогу в громадянській війні [22, 24], “великий російський народ – провідна нація серед усіх рівноправних націй нашої багатонаціональної Радянської держави – відіграв вирішальну роль у досягненні перемоги соціалізму в СРСР” [26], “тільки завдяки братерській допомозі великого російського народу та інших народів СРСР Україна була визволена з-під фашистського ярма” [22, 28].

“Благотворний вплив” виявлявся в тому, що селянське повстання під проводом І. Болотнікова (1606 – 1607) було “запалюючим прикладом для українських і білоруських трудящих”, а “славна перемога російського народу під проводом Мініна і Пожарського у війні проти польсько-шведських інтервентів на початку XVII століття дала могутній поштовх визвольній боротьбі [українського народу] проти національного гноблення” [22, 16]. Центральне місце в сенсі ілюстрації цієї ідеї в “Тезах” відведено “народно-визвольній війні 1648 – 1654 років” (до докладнішої характеристики її концепції повернемося нижче). Стверджується, що в ході війни “Україна спиралась на постійну економічну, дипломатичну і воєнну допомогу Росії”, користувалась “підтримкою широких народних мас Росії і російської держави”. Підкреслюються беззкорисливі мотиви царизму в його позиції щодо України – “царський уряд в інтересах зміцнення держави (процесу, нагадаємо, попередньо охарактеризованого як доленосного в історії українського народу – авт.) підтримував прагнення українського народу до возз’єднання з Росією. Враховуючи багаторазові просьби представників України, а також беручи до уваги небезпеку, яка загрожувала існуванню єдинокровного українського народу [...], Земський собор у Москві 1 (11) жовтня 1653 року дав згоду на прийняття України до складу Росії [...]” [22, 17]. “Тези” остаточно скасували чинність формули про “найменше зло” і легітимізували формулу про акт 1654 р. як такий, що мав “величезне прогресивне значення” для українського народу [Юсова]. Названо канонічний перелік “благотворних” наслідків: “з’єднавшись з Росією [...] Україна була врятована від поневолення шляхетською Польщею і поглинення султанською Туреччиною”; “возз’єднання з сильною централізованою Російською державою сприяло розвитку економіки і культури України. В другій половині XVII століття економіка України стала невід’ємною частиною виниклого всеросійського ринку. Возз’єднання сприяло зростанню продуктивних сил Росії і України, культурному взаємозбага-

ченню двох братніх народів”; “входження України до складу Росії мало також величезне міжнародне значення. Воно завдало удару по агресивних устремліннях султанської Туреччини і шляхетської Польщі”; “об’єднання економічних ресурсів Росії і України умножило сили російського і українського народів в їх спільній боротьбі проти іноземних загарбників”; “возз’єднання [...] зміцнило єдність українського і російського народів в їх спільній боротьбі проти соціального гніту російських і українських кріпосників” (це твердження виглядало логічно незграбним, адже виходило, що “українські трудящі” спеціально об’єдналися з російськими задля того, щоб протистояти набагато грізнішому, ніж до 1654 р., “гнобителю” – російському самодержавству – і це подавалось як позитивний наслідок) [22, 18 – 19]; “возз’єднання [...] багато сприяло зміцненню Російської держави і піднесенню її міжнародного авторитету” (з контексту читач повинен був розуміти, що таке “зміцнення Російської держави” було корисним і для України, оскільки Росія завжди чинила Україні добро) [22, 13]. Таким чином, оцей останній наслідок, разом з тими, в яких йдеться про “культурне взаємозбагачення” та “зміцнення єдності” в боротьбі проти визиску, номінально вказували й на “прогресивне значення” Переяслава для Росії. Ще двічі в “Тезах” висловлена думка про двосторонній вплив культурних зв’язків – для періоду XIV – середини XVII ст. і для XIX – початку XX ст. [22, 16, 22]; натомість підкреслено “особливо благотворний вплив на розвиток української радянської культури соціалістичної культури великого російського народу” [22, 30].

Вищезазначені побудови породжують питання і сумніви, які лежать в площині самого буття/небуття історії українського народу. Чи була вона, за версією “Тез” 1954 р., хоч відносно самостійною (тобто спричиненою дією внутрішніх, іманентно їй притаманних, а не зовнішніх, факторів), а чи її хід винятково і завжди визначався північним сусідом? Та наскільки вона була самобутньою (тобто виявленою в унікальних, неповторних феноменах, тенденціях, закономірностях), або ж український історичний досвід – це не більше, ніж калькування історичного шляху, пройденого “братнім російським народом”?

Аналіз структури та змісту українського історичного процесу – так, як він викладений у “Тезах” – дозволяє дати негативну відповідь на перше з поставлених питань. Рушієм українського історичного процесу з погляду “марксизму-ленінізму” можна було б вважати “класову боротьбу” проти “феодално-кріпосницької” та “капіталістичної” “експлуатації”. Проте, відповідно до “Тез”, вона

відбувається і є прогресивною не стільки тому, що породжується соціальним гнітом і прискорює його послаблення і остаточну ліквідацію, а тому, що ведеться під дією “прагнення до возз’єднання” та “запального прикладу”, “могутнього поштовху” з боку російського соціального і національно-визвольного руху (“селянсько-козацькі повстання” кінця XVI – першої половини XVII ст.), чи є виявом “широкого відгуку серед пригноблених мас українського народу” на “антифеодальні повстання в Росії у XVII – XVIII століттях” (“селянські” рухи “під проводом” М. Залізняка, О. Довбуша, У. Кармелюка), або ж “розвивається в нерозривній єдності з загальноросійським робітничим рухом” (“робітничий рух в Україні” в період “капіталізму”) [22, 16, 19, 20]. Видається не випадковим, що сам термін “класова боротьба” в тексті, який був освяченим правлячим режимом фактично коротким нарисом української історії, не використано ні разу. Тому погоджуємося з думкою С. Величенка про те, що “Тези” 1954 р. “містять виразно немарксистський нахил до ролі етнічної спорідненості та ідентичності як історичної сили. [...] Відповідно до них, історики мали інтерпретувати українську історію не з погляду класової боротьби і соціально-економічного розвитку, а з точки зору українських взаємин з Росією” [27, 59].

Необхідно відзначити, що російськоцентризм був стрижневою, але не всеохоплюючою ідейною основою “Тез”. Вони містять рідше виразні вказівки, частіше – завуальовані натяки на певну самобутність української минувшини. Вона була населеною не лише анонімним “населенням”, “народом”, “селянами”, “робітниками” тощо, а й мала персоналії. Всього згадано 15 власне українських діячів. Головним критерієм приналежності до “героїв” та “антигероїв”, який фактично відкрито афішувався, була їхня лояльність до Росії. Найбільше пафосу вкладено в характеристики Б. Хмельницького (“історичною заслугою” цього “видатного державного діяча і полководця” названо те, що він “наполегливо добивався возз’єднання України з Росією” [22, 16 – 17]) та Т. Шевченка (“великий син українського народу, поет і революційний демократ” відіграв “величезну роль у розвитку соціальної і національної самосвідомості українського народу”, разом з тим “шлях до визволення українського народу він бачив насамперед в революційному єднанні всіх слов’янських народів з російським народом”, “був непримиреним борцем проти українського буржуазного націоналізму і лібералізму” [22, 20]). Ряд наділених найбільшійшими епітетами негативних персонажів складається з “підлого зрадника” І. Мазепи

та “платних агентів міжнародного імперіалізму” М. Грушевського, В. Винниченка і С. Петлюри. Проте персоналіфікація не була одно-значно виявом окремішності – повноправними героями українського минулого зображено й 13 постатей російської історії (якщо включити в цей перелік Леніна і Сталіна).

Важливим в сенсі показу унікальності української історії був пасаж про козацтво як “військову силу” в “ході боротьби українських народних мас проти феодално-кріпосницького і національного гніту, а також проти турецько-татарських нападів” і, особливо, про “прогресивну роль” Запорізької Січі в історії українського народу [22, 15 – 16]. Правда, тут же містилось застереження про постійне розшарування між “рядовими козацькими масами” і “заможною козацько-старшинською верхівкою”, для “частини” якої “іноді” було властивим угодовство з “польською шляхтою” [22, 16]. Так чи інакше, такі оцінки істотно сприяли актуалізації козацької тематики, на яку після ідеологічних кампаній пізньосталінських часів було накладене табу [7, 108].

Значимими з перспективи підкреслення повноцінності і своєрідності української історії уявляються сентенції “Тез” з приводу розвитку “української державності”. Зазначено, що завдяки “Жовтневій революції” український народ “добився здійснення своєї споконвічної мрії – створення дійсно вільної, суверенної національної держави” [22, 23]. Ця фраза разом зі згаданою вище про “присікання царизмом прагнення до створення української державності” свідчила на користь політичної повноцінності українського народу. Разом з тим вона директивно пов’язувала реалізацію “віковичної мрії” тільки з Радянською Україною. Проте у тексті містилася одна важлива поступка національному прочитанню української історії – скупа, але промовиста теза про “процес складання української державності” в період “визвольної війни 1648 – 1654 рр.” [22, 17]. Попри проголошену в “Тезах” ідею поглинення Росією України, вона дозволяла ставити проблему збереження за Україною в XVII – XVIII ст. політичного самоврядування.

Назагал такі етноцентричні вкраплення мало впливали на російськоцентричну побудову української історії. Вона закріплювалась навіть “географічно” – абсолютним ігноруванням історії західноукраїнських земель. У “Тезах” про неї нагадують три речення – в першому мова йде про “поширення боротьби трудящих західноукраїнських земель під впливом революційного руху в Росії” [22], в інших висвітлюються успіхи радянської влади в західних областях УРСР [22,

27 – 28]. Натомість на їхніх сторінках знайшлося місце для відомостей про 182 тис. тракторів та 51 тис. зернових комбайнів, які працювали на ланах тогочасної України [22, 29]. Однак безперечно, що реверанси в бік національного прочитання українського минулого вимагають їх врахування при встановленні значення “Тез” 1954 р. як документального свідчення офіційної історичної доктрини. Вони, очевидно, не були випадковими, а виражали неможливість повної нівеляції національних історичних образів і потребу їх бодай мінімального визнання і підживлення, особливо в умовах нових, післясталінських тенденцій в ставленні союзнного центру до України.

Попри те, що партійний припис 1954 р. оперував категоріями “національно-визвольний рух”, “український буржуазний націоналізм”, “національна держава”, поза інтерпретаційними межами, продиктованими ним, залишилися проблеми українського націотворення. Лише як одне з досягнень радянської влади відзначено, що “на базі старих, буржуазних націй сформувались і успішно розвиваються під прапором пролетарського інтернаціоналізму нові, соціалістичні нації, які є дійсно загальнонародними і згуртованими націями, вільними від непримиренних класових суперечностей, що роз’їдають буржуазні нації” [26]. Вірогідно, що його автори не хотіли зайвий раз акцентувати увагу читачів на далеких від “злободенного” питання “українсько-російської дружби” речах. Тим паче, що на середину 1950-х рр. в підрадянській історіографії були вироблені певні тверді підходи щодо загальних питань національного будівництва, які (але лише опосередковано) давали відповіді й на український їх контекст [15, 21 – 22; 1, 62]. Офіційні погляди на проблеми націотворення ґрунтувались на ідеях “класиків”, передусім Й. Сталіна. Зокрема, вони виходили з розуміння поняття “нація”, сформульованого ще у 1913 р. Й. Сталіним у праці “Марксизм і національне питання”, згодом ним дещо відкоригованого, що у кінцевому варіанті звучало наступним чином: “Нація є стійка спільність людей, що історично склалася, виникла на базі чотирьох основних ознак, а саме: на базі спільності мови, спільності території, спільності економічного життя і спільності психічного складу, який проявляється в спільності специфічних особливостей національної культури” [цит. за: 10, 505]. Формування націй пов’язувалось з усталенням буржуазних відносин (“буржуазні нації” “капіталістичної формації”). Вважалося, що з переходом до “соціалістичної формації” замість “буржуазних націй” формуються “соціалістичні нації” (з “соціалістичним” соціально-економічним базисом

та “соціалістичною (інтернаціональною) за змістом і національною за формою культурою”), що прямують в ході будівництва “соціалізму” та “комунізму” до “розквіту” та одночасно з тим – “зближення” (що подавались як “діалектична” тенденція). Також офіційна історіографія була схильною оцінювати формування української та інших неросійських націй СРСР, як процес, що відбувався пізніше, ніж утворення російської нації. В офіційній історіографії початок цього процесу відносився до XVII ст. Не нами помічено, що концепція націотворення, яка культивувалася в Радянському Союзі, була близькою до модерністських історико-економічних підходів західної етнополітичної думки [див.: 14, 375].

Партійні настанови стосовно способів висвітлення історії України були реалізовані насамперед у підготовленій групою українських істориків (головним чином – співробітників Інституту історії АН УРСР і під його егідою) в кінці 1940 – на початку 1950-х рр. під пильним “більшовистським керівництвом, наглядом та допомогою” узагальнюючій праці, що побачила світ під назвою “Історія Української РСР”, яка мала ілюструвати, ніби кульмінацією українського історичного процесу стала Радянська Україна і яка надалі стала канонічною [див.: 27, 156 – 158; 12, 63 – 64; 14, 339]. Перший том, у якому виклад “прототипу УРСР” доведено до “Лютневої буржуазно-демократичної революції” 1917 р., було підписано до друку в кінці грудня 1953 р. Другий том було опубліковано в січні 1956 р., тобто ще до XX з’їзду КПРС, який дав поштовх змінам в офіційному тлумаченні історії України. Після прийняття спеціального рішення ЦК КПУ в 1955 р. побачило світ друге, виправлене і доповнене видання першого тому, яке, проте, не зазнало жодних змін ідейно-концептуального характеру.

Подібно до української складалась ситуація з введенням в загальний російськоцентричний контекст й історій інших неросійських народів СРСР. Вже в кінці 1940-х – у 1950-х рр. були опубліковані “перші марксистські” систематичні курси з історії всіх неросійських союзних республік, а також навіть деяких автономій РСФСР [8, 142 – 143]. В 1950-і рр. побачила світ й найбільш російськоцентрична з синтетичних “Історій СРСР” – багатотомні “Очерки истории СССР” (М., 1953 – 1958, тт. 1 – 9). Зокрема, це була перша “Історія СРСР”, яка використовувала вислови “наша батьківщина” і “вітчизна” як синоніми до “Російської імперії” [27, 146; 18, 20].

Вищезазначене дає підстави для твердження, що владна візія української історії зазначеного періоду була історіографічною проекцією політики радянських керівників щодо України. Вона забезпечу-

вала професійну історіографію і суспільство в цілому ідеологічно стерильним продуктом, якому зобов'язані були присягати всі, хто досліджував або ж вивчав українську історію. Її авторитетними джерелами був „Короткий курс історії ВКП(б)” (значна частина положень якого, всупереч критиці в період після XX з'їзду КПРС, зберігала свою легітимність до кінця 1980-х рр. [див.: 21, 240 – 273]) та постанова ЦК КПУ про Інститут історії України 1947 р. (скасована вищим органом компартії України тільки в 1990 р.), а закарбована вона була в „Тезах” 1954 р. Зміст останніх свідчив, що вони постали не тільки як реакція на неоімперський націоналізм, а й корелювалися зі зрушеннями в ставленні режиму до національних потреб українського суспільства, що мали місце вже на початку “відлиги”. Попри домінуючий російськоцентризм, „Тези” містили добре помітні національні нашарування, а невизначеність, неартикульованість деяких питань (“українська державність”, “український національно-визвольний рух”, “формування української нації” тощо) створювала відносний простір для їх різноглумачень і можливості їх використання патріотично налаштованими українськими істориками для обгрунтування української історичної самобутності.

Джерела та література

1. Барсенков А. С. Советская историческая наука в послевоенные годы (1945–1955). – М., 1988.
2. Близняк М. Б. Вадим Архипович Дядиченко (1909–1973) – історик України. Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Дніпропетровськ, 2006.
3. Бордюгов Г., Бухараев В. Национальная историческая мысль в условиях советского времени // Национальные истории в советском и постсоветских государствах. – М., 1999. – С. 21-73.
4. Брайчевський М. Приєднання чи возз'єднання? Критичні замітки з приводу однієї концепції // Його ж. Вибрані твори. – К., 1999.
5. Варнавский П. Советский народ: создание единой идентичности в СССР как конструирование общей памяти (на материалах Бурятской АССР) // *Ab imperio*. – 2004. – № 4. – С. 239–262.
6. Грицак Я. Й. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX–XX ст. – К., 1996.
7. Екельчик С. Украинская историческая память и советский канон: как определялось национальное наследие Украины в сталинскую эпоху // *Ab imperio*. – 2004. – № 2. – С. 77–123.
8. Историография истории СССР (эпоха социализма). – М., 1982.
9. Історія Всесоюзної Комуністичної партії (більшовиків). Короткий курс. – К., 1940.

10. Історія Української РСР. – К., 1953. – Т. 1.
11. Калакура Я. Українська історіографія. – К., 2004.
12. Коваль М. В., Рубльов О. С. Інститут історії України НАН України: перше двадцятиріччя (1936 – 1956 рр.)// Український історичний журнал. – 1996. – № 6. – С. 50 – 68.
13. Кравченко В. Концепції Переяслава в українській історіографії// Переяславська рада 1654 року (Історіографія та дослідження). – К., 2003. – С. 463 – 523.
14. Лінднэр Р. Гісторыкі і ўлада. Напшытворчы працэс і гістарычная палітыка ў Беларусі XIX – XX ст. – СПб.: Неўскі прасцяг, 2003.
15. Очерки истории исторической науки в СССР. – М., 1985. – Т. 5.
16. Панчук М., Когитгоренко В. Національні аспекти десталінізації режиму// Початок десталінізації в Україні (до 40-річчя закритої доповіді М. Хрущова на XX з'їзді КПРС): Матеріали круглого столу. – К., 1997. – С. 54 – 66.
17. Постанова ЦК КП(б)У “Про політичні помилки і незадовільну роботу Інституту історії України Академії наук УРСР”// У лещатах тоталітаризму: Перше двадцятиріччя Інституту історії України НАН України (1936-1956 рр.): Зб. док. і мат.: У двох частинах. – К., 1996. – Ч. II. – С. 80 – 89.
18. Рибер А. Сучасні підходи до вивчення всесвітньої історії// Україна модерна. – К.; Львів, 2005. – Ч. 9. – С. 15 – 33.
19. Санцевич А. Інститут історії України Національної академії наук України. Історіографічний нарис (до 60-річчя установи). – К., 1998.
20. Сидорова Л. А. Оттепель в исторической науке. Середина 50-х – середина 60-х гг.// Историческая наука России в XX веке. – М., 1997. – С. 244 – 268.
21. Советская историография. – М., 1996.
22. Тези про 300-річчя возз'єднання України з Росією (1654 – 1954). Схвалені Центральним Комітетом Комуністичної партії Радянського Союзу// 300 років возз'єднання України з Росією. Документи і матеріали про святкування. – К., 1955.
23. Юсова Н. Від розробки концепції „давньоруської народності” до легітимізації терміна „возз'єднання” України з Росією: друга пол. 40-х – поч. 50-х рр. XX ст.// Історіографічні дослідження в Україні. – К., 2004. – Вип. 14. – С. 413 – 440.
24. Юсова Н. Генезис концепції давньоруської народності в історичній науці СРСР (1930-ті – перша половина 1940-х рр.). – Вінниця, 2005.
25. Юсова Н. М. Ідейна і термінологічна генеалогія поняття „давньоруська народність”// Український історичний журнал. – 2006. – № 4. – С. 101 – 125.
26. Ясь О. Образи Переяслава в українській історіографії академічної доби (початок XIX – кінець 80-х років XX століття)// Переяславська рада 1654 року (Історіографія та дослідження). – К., 2003. – С. 524 – 604.
27. Velychenko S. Shaping identity in Eastern Europe and Russia: Soviet-Russian and Polish accounts of Ukrainian history, 1914-1991. – New York, 1993.